

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ОФОРМЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ)

SOCIO-ECONOMIC AND IDEOLOGICAL FUNDAMENTALS OF FORMATION OF LEGAL RELATIONS OF LAND RELATIONS (ON THE MATERIALS UKRAINIAN-UKRAINIAN-UKRAINIAN-UKRAINIAN)

Жиравецький Т.М., здобувач
кафедри загальноправових дисциплін

Харківського національного університету внутрішніх справ

Наукова стаття присвячена дослідженню соціально-економічних та ідеологічних засад становлення нормативно-правового оформлення земельних відносин (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії).

Роблячи висновки про ідеологічні та соціально-економічні причини змін в земельному законодавстві, відзначено, що дворянська ідеологія досліджуваного періоду була розділена на три витоки. Перший напрямок – ліберальний, прихильники якого відкрито заявляли, що причинами невдач в сільському господарстві була відсутність вільної праці, тобто панування кріпосного права. Ліберали вважали бездіяльність уряду в селянському питанні небезпечною причиною для хвилювань в народі. Навіть можливість селянського бунту приймалася як реальність. Погляди лібералів були вирощені на західній ниві, вони високо цінували цивільні права і свободи людини, а категорія «власність» була для них священною і невід'ємною. Тільки якщо селяни вільно працюють на землі, це може принести прогрес і процвітання. Інший напрямок дворянської ідеології – консервативний, але в їх таборі були представники різних течій, які не вважали за можливе скасування і навіть пом'якшення кріпосного права взагалі, адже саме в цьому вони бачили загибель для імперії. Представники цієї течії стверджували, що селяни не повинні бути вільними, вони не можуть бути власниками землі, оскільки земля належала дворянам невід'ємно. Друга течія всередині табору консерваторів – це помірні консерватори, які розуміючи і не заперечуючи відсталість кріпосного права, а головне – його протиприродність людству поклали основні обов'язки за рішенням селянського питання на державу, причому одночасно і повсюдно.

Ключові слова: земельні відносини, інститут приватної власності на землю, українські території у складі Російської імперії, правове регулювання, форми власності, українські губернії.

The scientific article is devoted to the study of socio-economic and ideological bases of formation of normative-legal registration of land relations (on the materials of Ukrainian provinces as a part of the Russian Empire).

Concluding on the ideological and socio-economic reasons for changes in land legislation, it was noted that the aristocratic ideology of the period under study was divided into three sources. The first direction is liberal, whose supporters openly stated that the reasons for failures in agriculture were the lack of free labor, the rule of serfdom. Liberals considered the government's inaction on the peasant question a dangerous cause for unrest among the people. Even the possibility of a peasant revolt was accepted as a reality. The views of the liberals were cultivated in the Western field, they highly valued civil rights and human freedoms, and the category of "property" was sacred and inalienable to them. Only if the peasants work freely on the land can it bring progress and prosperity. Another direction of the nobility's ideology was conservative, but in their camp there were representatives of various currents who did not consider it possible to abolish or even mitigate serfdom in general, because this is what they saw as death for the empire. Representatives of this current argued that the peasants should not be free, they can not be owners of land, because the land belonged to the nobles inseparably. The second current within the camp of conservatives is the moderate conservatives, who, understanding and not denying the backwardness of serfdom, and most importantly – its unnaturalness to mankind, placed the main responsibilities for solving the peasant question on the state, and everywhere.

Key words: land relations, institute of private land ownership, Ukrainian territories within the Russian Empire, legal regulation, forms of ownership, Ukrainian provinces.

Постановка проблеми. На сучасному перехідному етапі розвитку та впровадження земельної реформи в Україні найважливішим завданням залишається проблема реформування відносин у сфері земельної власності. У зв'язку з цим найбільшої актуальності набуває питання про можливість і доцільність запровадження тих чи інших форм власності на землю, так як різні форми земельної власності здатні вплинути на земельні відносини, покращуючи їх зміст або перешкоджаючи їх розвитку.

Стан дослідження. В сучасних умовах проблематика пов'язана із дослідженням правового регулювання земельних відносин посідає чільне місце серед наукових досліджень провідних вчених як: О. О. Барабаш, М. Ю. Бурдін, О. С. Гиляка, О. М. Головка, В. Д. Гончаренко, К. Р. Добкіна, Є. С. Дурнов, В. М. Юрченко, М. М. Шевердін, А. С. Шевченко, О. Н. Ярмиш. Але в умовах становлення вітчизняної науки, простежується, що наукові розробки вчених та законодавчі ініціативи, як правило, направлені на вирішення окремих проблем та здійснюються переважно крізь призму адміністративного та цивільного і земельного права. Таким чином, наукові розробки присвячені комплексному дослідженню даній проблематиці потребують подальших напрацювань.

Внаслідок чого, **метою** даної статті є дослідження соціально-економічних та ідеологічних засад становлення

нормативно-правового оформлення земельних відносин (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії).

Виклад основного матеріалу. На рубежі XIX століття сталося вельми важливе зрушення в бік буржуазного землеволодіння. Указ 12 грудня 1801 року зробив землю предметом купівлі і продажу не тільки серед дворянства, але і між дворянством, з одного боку, і торгово-промисловими прошарками населення і деякими категоріями селянства, з іншого. Це був великий зсув у бік зростання володіння землею не дворянами. Відомість, надрукована міністерством внутрішніх справ у 1806 році, показує, яке широке застосування отримав указ 1801 року в перші ж роки після його видання [1, 54].

Витрати, вироблені на покупку землі купцями, міщанами і частково селянами, були зроблені, ймовірно, з чисто підприємницької метою. Тільки в деякій частині різночинці, дрібне духовенство і окремі групи селян набували землю для розширення свого споживання. На жаль, підрахувати, як розподілялися витрати на покупку землі для підприємницької та споживчої цілей, не представляється поки можливим через відсутність необхідних даних.

У процесі розкладання феодального ладу, поглиблення його кризи і розвитку капіталізму, представлені заходи були важливим етапом не тільки в переході від феодаль-

ного землеволодіння до буржуазного, а й у всій соціально-економічній ситуації нашої країни. Незважаючи на те, що за указом від 12 грудня 1801 року кріпаки не стали суб'єктами права власності на землю, вони залишалися основними суб'єктами права користування землею. Їхнє ставлення до землі крізь призму общинного світогляду, сформованого століттями, сформувало стійке прагнення стати власниками цієї землі. Право на землю для селян йшло від Бога, земля сприймалася ними як дар Божий. Божественне право було закладено від початку. Крім Божественного права на землю селяни сприймали його як природне право кожної людини на середовище існування. Земля сприймалася як загальне благо, що належить всьому селянському світу.

Відтак, земельне питання сучасна Україна отримала в спадок від попередніх століть. Не йдучи далеко в історію, відзначимо, що капіталістична система, тільки почала затверджуватися в XIX столітті в сільському господарстві країни, не мала сил для радикального подолання пережитків феодалізму і традиційного суспільства. У селянському світі існувала цілісна система соціально-моральних уявлень і заповідей. Її провідним принципом було моральне ставлення до землі і до своєї праці на ній. Господарювання на землі було особливим соціально-культурним явищем, формою суспільної свідомості та етнічної психології народу. Особливе ставлення селянина до землі і до того, що на ній росте, сформувало християнство. Для православної етики селянина було характерно розуміння праці як благословенної Богом справи, тому й не випадково, що у вітчизняній традиції станове поняття «селянин» тісно перепліталася з релігійним «християнин».

Розуміння суті праці відобразили народні прислів'я та приказки. З землеробством було тісно пов'язане існуюче в українській мові поняття праці як святості, виражене словом «священнодіяти». Соціально-моральні аспекти праці підтримувалися селянським середовищем.

Все вищевикладене дає підстави говорити про те, що причини змін в земельному законодавстві першої половини XIX століття знаходять своє відображення в цих факторах. Історична і соціальна пам'ять селянства, правові звичаї і традиції ведення земельного господарства зіграли далеко не останню роль в еволюції регулювання земельних відносин. Важливим фактором у регулюванні земельних відносин між поміщиком і селянами на всьому протязі історії був фактор соціального контролю. Цей контроль здійснювали всі поміщики повсюдно на всій території. Це була та оптимальна форма контролю, яка влаштувала всіх: і державу, і поміщиків, і селян. Державу ця форма влаштувала з тієї причини, що вона була звільнена від непосильної для неї завдань, виходячи, перш за все, з розмірів територій та фінансової обмеженості у ресурсах [2, с. 407].

Поміщики були в своїх маєтках «малими монархами»: і адміністраторами, і господарниками, і суддями, і заступниками за своїх селян. Багато з них були ефективними власниками, їхні маєтки приносили великі доходи. І все це вони робили не тільки на благо себе самих, але і на благо держави. У цьому вони бачили своє призначення, зовсім недаремно вони називали себе «спадковими чиновниками». Селяни так само не могли обходитися без цієї форми контролю, оскільки знали, що поміщик це для них і господар, і батько, і управитель їх життя, і суддя, і представник їх перед імператором. Ці фактори є одними з головних в ряду тих, які складають соціальні причини змін в регулюванні земельних відносин в кінці XVIII – першої половині XIX століття. Всі прийняті законопроекти по селянському питанню в першій половині XIX століття свідчать про те, що, з огляду на економічні та ідеологічні причини цих змін, і приймаючи їх до уваги, держава шукала нову форму соціального контролю над населенням. Колишня форма контролю була дуже ефективна і повністю влаштувала владу

[3, с. 209]. Саме, проводячи політику половинчастих рішень в законодавчій сфері, держава шукала ту форму контролю, якій вона змогла б довірити мільйонне населення всієї імперії, і яка б виправдала цю довіру. У будь-якій державі повинні бути соціальні форми контролю, щоб не допустити свавілля і анархії. Пошук форми соціального контролю тривав аж до 1861 року, коли уряд поклав ці функції на селянську громаду, яка, ймовірно, була ще не готова до цього. Можна по-різному оцінювати ефективність кріпосного господарства з точки зору економіки, але не можна не оцінити ефективність тієї форми соціального контролю, яку здійснювали поміщики над численним населенням країни [3, с. 174].

Всі селянські світи були залежні від поміщика, вони проводили в життя його рішення всередині маєтків. Громада того періоду не володіла достатньою самостійністю і компетентністю у вирішенні питань, пов'язаних з управлінням селянами. Після реформи 1861 року громада залишилася без потужної підтримки з боку поміщиків і не змогла утримати селянство від участі у війнах і революціях, тому й мабуть, нова форма соціального контролю була неефективною і слабкою, що не сформувалася в повній мірі для того, щоб здійснювати управління і контроль над селянством на всій території Російської імперії [4, с. 330].

В той же час, наприкінці XVIII – початку XIX століття дворянська ідеологія зазнала значних змін. Це пов'язано з різким зростанням масштабів здійснення ідеологічної функції держави. У період правління Павла I була сильна роль офіційної ідеології, тому в той період не можна було вільно пояснити свої думки. Сходження на престол імператора Павла означувалося масовими заворушеннями, і уряд був змушений звернутися за допомогою до духовенства. Саме вплив церкви використовувався державою в створенні офіційної ідеології. Ще імператриця Катерина II повчала православне духовенство: «ви повинні постачати людей в їхніх посадах, запалювати в їхніх серцях пам'ять чесноти, умовляти їх, погрожувати майбутнім покаранням» [5, с. 84]. Але використовувати тільки релігійні вмовляння було явно недостатньо. Виник новий юридичний світогляд, тому необхідно було знайти нові методи ідеологічного впливу. В кінці XVIII століття стали складатися дві основні течії дворянської думки – ліберальна і консервативна. Різноманітність ідеологічних ідей пояснюється тим, що серед великих дворян-землевласників існувало малозабезпечене дворянство, що володіла незначною земельною власністю і майже не мало кріпаків душ, тому, ймовірно, ці обставини можна назвати головною причиною протиріччя внутрішнього характеру, які існували в дворянському середовищі. Але не можна заперечувати того факту, що багато хто з дворян бачили ті протиріччя, які склалися в системі кріпосного господарства, і вони побоювалися їх наслідків [6, с. 410]. Саме тому склалися дві основні течії дворянської думки: консервативна, що відображала претензії старого родового дворянства, який побоювався за свої привілеї, а її представники наполягали на збереженні системи в незмінному вигляді, і найголовніше вони виступали за збереження в незмінному вигляді форми земельної власності, а саме за збереження дворянського землеволодіння і збереження особистої залежності селян. Найбільшим представником цього напрямку був князь М. М. Щербатов, саме його погляди багато в чому вплинули на формування дворянської ідеології в першій половині XIX століття. В принципі дворянські ліберали допускали звільнення селян, але вважали за необхідне умовою такої реформи широке поширення освіти, але внаслідок неосвіченості селянства, ліберали не бачили швидкого вирішення цього завдання [7, с. 65].

Найбільш розгорнуті висловлювання з селянського питання, пофарбовані духом дворянського лібералізму можна знайти в листах і працях Д. В. Голіцина. Право земельної власності розглядається ним як економічна основа для процвітання всіх інших сфер суспільного життя.

Аналіз вищевикладеного дозволяє говорити про те, що на початку XIX століття йшли пошуки суспільної моделі, яка була б прийнятна для влади і не порушувала б вікових підвалин. В епоху імператора Олександра I було видано безліч праць, які торкалися питань про становище селян. Широко обговорювалося питання про селян і в економічному товаристві, зокрема суспільство брало участь у розробці рішень з селянського питання ще при Катерині I, але особливою сміливістю в цьому питанні не було виявлено. Через кілька років після припинення засідань неофіційних комітетів, переважне значення при Олександрі I отримав М. М. Сперанський, адже на першому плані у нього стояли реформи політичні, він хотів замінити свавілля в країні установами, заснованими на засадах законності та виборності, а також він хотів ввести Конституцію. Сперанський захоплювався англійськими традиціями і, чудово розуміючи, що ні в жодній цивілізованій державі рабство існувати не може, і визнавав необхідність поступового скасування кріпосного права. Рабство для Сперанського буває двох видів: політичне і цивільне [8, с. 301].

В історії політико-правової думки з селянського питання помітне місце зайняли не тільки професійні письменники, філософи і публіцисти, але і прості поміщики. Один з видних діячів епохи імператора Олександра I, який, будучи затятим захисником кріпосного права, був в той же час ідеальним поміщиком. Це поміщик Олександр Семенович Шишков. У 1812 році селяни очікували, що за їх опір ворогові і перенесені позбавлення вони отримають свободу, але бунт був жорстко придушений, а розправа тривала три дні [6, с. 68].

У числі людей консервативного способу мислення в селянському питанні входили масони. Захисником кріпосного права серед масонів був І. В. Лопухін, який вважав, що ослаблення існуючих зв'язків між поміщиками і селянами рівнозначно ворожому нашестю, ослаблення зв'язку з цим було можливим, якби не завдало шкоди імперії. В цей період часу масони були вкрай стурбовані рішенням селянського питання і найбільш впливові представники цього напрямку, дотримувалися ультраконсервативних ідей в цьому питанні.

Таким чином, в першій чверті XIX століття в політико-правовій думці з селянського питання склалися два основних напрямки: представники першого ставили на перший план реформи політичні, ясно при цьому усвідомлюючи необхідність знищення кріпосного права, а представники ж іншого напрямку, вважали кріпосне право і збереження землі за дворянами необхідними при даному моральному стані народу. Але крім цих напрямків, в

селянському питанні були ще й представники, які вважали за необхідне не знищувати кріпосне право, а вжити заходів лише щодо його пом'якшення і звернення його в засіб прикріплення селян до землі. Як наслідок, протистояння між ліберальним і консервативним напрямком по селянському питанню продовжувалося ще довгий період часу.

Висновки. Таким чином, роблячи висновок про ідеологічні та соціально-економічні причини змін в земельному законодавстві, необхідно відзначити, що дворянська ідеологія досліджуваного періоду була розділена на три витоки. Перший напрямок – ліберальний, прихильники якого відкрито заявляли, що причинами невдач в сільському господарстві була відсутність вільної праці, тобто панування кріпосного права. Ліберали вважали бездіяльність уряду в селянському питанні небезпечною причиною для хвилювань в народі. Навіть можливість селянського бунту приймалася як реальність. Погляди лібералів були вирошені на західній ниві, вони високо цінували цивільні права і свободи людини, а категорія «власність» була для них священною і невід'ємною. Тільки якщо селяни вільно працюють на землі, це може принести прогрес і процвітання. Інший напрямок дворянської ідеології – консервативний, але в їх таборі були представники різних течій, які не вважали за можливе скасування і навіть пом'якшення кріпосного права взагалі, адже саме в цьому вони бачили загибель для імперії. Представники цієї течії стверджували, що селяни не повинні бути вільними, вони не можуть бути власниками землі, оскільки земля належала дворянам невід'ємно. Друга течія всередині табору консерваторів – це помірні консерватори, які розуміючи і не заперечуючи відсталість кріпосного права, а головне – його протиприродність людству поклали основні обов'язки за рішенням селянського питання на державу, причому одночасно і повсюдно.

Така різноплановість в ідеології не могла не позначитися на законодавчих кроках уряду. Обговорення будь-якого законопроекту супроводжувалося численними суперечками прихильників і противників, кожен з яких відстоював своє бачення проблеми, зокрема таким свідченням можуть служити численні неофіційні і офіційні комітети по селянському питанню, де коректувалися думки, згладжувалися розбіжності, дотрацьовувалися проекти. І треба зауважити, що прийняття будь-якого законопроекту супроводжувалося подібними обговореннями, і якщо врахувати, що в першій половині XIX століття були прийняті найважливіші законопроекти по селянському питанню й щодо землі, постає очевидним, що їх діяльність мала свої результати.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акманов С. С. Организационно-правовые формы мелкого кредита в сельском хозяйстве дореволюционной России. Сибирский Юридический Вестник. 1998. № 1. С. 52-60.
2. Багалея Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год): ист.. Харьков : Паровая Тип. и Литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1905. 568 с.
3. Барановський О. І., Барановська В. Г., Бублик Є. О. Стійкість фінансових ринків України та механізми її забезпечення. Київ : Ін-т економіки та прогнозування НАН України, 2010. 492 с.
4. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Киев : Лито-типография Товарищества И. Н. Кушнерев и Ко, 1907. 714 с.
5. Матузов П. И. Субъективные права граждан СССР. Саратов : Приволж. кн. изд-во, 1966. 190 с.
6. Победоносцев К. П. Курс гражданского права. Первая часть: Вотчинные права. Учебник. Москва : Статут, 2002. 800 с.
7. Тиунова Л. Б. Система правовых норм и отраслевое подразделение права. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 1987. № 4. С. 64 – 69.
8. Тихомиров Ю. А. Публичное право. Москва : Издательство БЕК, 1995. 496 с.